

WIM TER HORST

OVER TROOSTEN EN VERDRIET

*Iets dergelijks heb ik al vaak gehoord
Gij zijt allen jammerlijke vertroosters
Komt er geen einde aan ijdele woorden?
Wat prikkelt u toch dat gij weer het woord neemt?*
Job 16:1-3

uitgeverij

Twaalfde (geactualiseerde) druk, 2016

© 1984 Uitgeverij Kok – Kampen
Omslagontwerp Peter Slager
Typografie V3-Services
ISBN 978 90 435 2776 7
NUR 711/749

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

1. Gedachtegang

Wie met hevig leed te kampen krijgt, ontkomt er niet aan de gedachten te laten gaan.

Het is immers een van de eigenschappen van de mens dat zij vragen stelt: de waardoor-, en de waartoe-vraag; de wat-is-vraag; de schuld-vraag; doe-vraag. Ook: de godsvraag, die de waarom-vraag is.

Soms lijken een aantal van deze vragen een antwoord te vinden in godsdiensten, in religieuze verhalen of ze worden opnieuw gesteld, zeker in deze tijd, zeker in deze samenleving, zeker onder invloed van de joods-christelijke traditie waarin men nooit blijvend met het gevonden antwoord tevreden hoeft te zijn.

Vragen dus – algemene en vooral zeer persoonlijke. Als de vragen er zijn, komen de gedachten vanzelf. Vaak nemen ze de vorm aan van cirkels die ronddraaien, soms tot gek wordens of afstompens toe.

In dit boek wordt een poging gedaan om over troost en verdriet na te denken zonder in wanhopig makende gedachtecirkels te geraken of in de valkuil van de gemakkelijke dooddoeners terecht te komen.

Wat ons vooral interesseert is de doe-vraag. Wat kunnen we doen om vertroosting te vinden of te bieden? Die vraag zal onze richtsnoer zijn, maar ze is verweven met andere vragen.

Men wordt uitgenodigd de te ontwikkelen gedachten in overweging te nemen; meer kan niet. Ik hoop dat men er iets aan heeft in de strijd in de doolhof van het leed.

Begonnen wordt met een onderwerp dat schijnbaar wat terzijde ligt van de kernvragen. Het gaat over de eenzaamheid die vrijwel altijd met leed samengaat. Dat is vaak de eerste klacht die naar voren wordt geschoven. Zowel zij die lijden als zij die (willen) troosten, geven aan dat het allemaal veel gemakkelijker zou gaan als ze maar niet zo op een afstand werden gehouden. Dat is op zichzelf toch wel heel merkwaardig!

Hoe erg het ook is, men noemt niet eerst het leedfeit, maar men klaagt erover dat men de ander niet kan bereiken.

Wat is dat? Is het eigenlijke van het leed dan een ‘verbroken of gestoorde communicatie’, zoals de gebroeders Verkuyl menen? Ik kom tot een andere omschrijving, maar deze ‘eerste klacht’ leek me toch belangrijk genoeg om mee te beginnen.

De ervaringen van onszelf en van anderen werden van bijkomstigheden ontdaan en gesorteerd. Zodoende ontstonden er een aantal schetsmatige beelden, waaraan men zich kan spiegelen om te kijken of men er soms op lijkt. In dat geval is het misschien mogelijk anders te gaan doen. Overigens zal nog blijken dat deze ‘eerste klacht’ van zeer groot belang is. Gemeenschap is namelijk voorwaarde voor verdriet; geen gemeenschap – geen verdriet!

In hoofdstuk 3 wordt verdriet beschouwd als een van de vele mogelijke, menselijke antwoorden op leed. Zo gezien is de mens verantwoordelijk voor haar verdriet. Maar in hoeverre is dat juist? En als er andere antwoorden mogelijk zijn, welke verdienen dan de voorkeur? Hoe moeten bijvoorbeeld berusting en opstandigheid worden gewaardeerd? Voorlopig wordt verdriet omschreven als een riskant, liefdevol antwoord op leed, van de mens die met dat leed geen genoeg kan nemen en ook geen mogelijkheden ziet het te bestrijden.

De is-vraag naar verdriet is hiermee omgezet in de is-vraag naar leed. Om daarop zicht te krijgen wordt nagegaan welke verbanden er kunnen bestaan tussen een feit en het daarmee samenhangende leed. Voor de één is het verlies van zijn baan een opluchting, voor de ander een teleurstelling, voor een derde verlies van een stuk van zichzelf en voor een vierde de oorzaak van een gebroken hart.

In dit hoofdstuk komt ook het zgn. verwerken van leed aan de orde (met verdriet als één van de mogelijke antwoorden). De bestaande ‘verwerkingsmodellen’ met hun ‘fasen’ die achtereenvolgens in een ‘proces’ moeten worden doorlopen, vind ik voor de meeste gevallen te rechtlijnig en te mechanisch. Daarom wordt een eerste schets van het zgn. *doolhofmodel* ontworpen, dat mijns inziens meer recht doet aan het enorme gevecht dat mensen moeten voeren die met diepgaand lijden te maken hebben.

Hoofdstuk 4 is vrij gehouden om in te gaan op bezwaren die er bestaan ten opzichte van een kerngedachte die in hoofdstuk 3 is ontwikkeld, nl. dat leed *niet* aanvaard behoort te worden. Met deze gedachte staat of valt een groot deel van onze opvattingen over troost zoeken en troost bieden. Vandaar dat we in dit hoofdstuk de doe-vraag even laten wachten. Misschien zullen er lezers zijn die deze beschouwingen wat overbodig vinden, maar daar staat tegenover dat het er in onze cultuur zo diep zit ingeheid dat we ons zonder morren moeten schikken in ons lot, dat we bijna zouden menen dat het niet anders kan en mag.

Voor de bezwaren tegen mijn opvattingen heb ik me gewend tot de *Stoa*, die zich wat de visie op het lijden betreft, voortzet in het patristieke en scholastieke denken en in de Reformatie. Dat is een enorme aantijging, want hiermee beschuldig ik de ‘klassieke’ dogmatiek van onbijbelse invloeden.

Aan andere bezwaren, zoals die in de mystiek, het heroïsme en de romantiek naar voren komen, moest ik voorbij gaan. Niet omdat ze onbelangrijk zijn, maar omdat ze te ver zouden afvoeren van de doe-vraag.

In hoofdstuk 5 kan nu eindelijk de doe-vraag als zodanig worden gesteld.

Wat kunnen we door dag en tijd doen om tijdens het gevecht in de doolhof van het leed niet te capituleren? Dat blijkt meer te zijn dan ‘erover praten’. Het blijkt ook dat elk eenzaam gevecht gedoemd is te mislukken. Geprobeerd wordt de lezers een samen-

hangend geheel van eenvoudige doe-mogelijkheden aan te reiken, waarvan er gewoonlijk vele over het hoofd worden gezien.

Hoofdstuk 6 is gewijd aan de godsvraag. In meerdere opzichten is het niet juist om in een boek over verdriet in het laatste hoofdstuk God ook nog maar even aan de orde te stellen. Sinds mensen geteisterd worden door leed hebben ze de waarom-vraag gesteld. Waarom, waarom? Waarom wij?

Op de een of andere manier vermoedt men dat het leed niet zo maar is. Als men zelf de zin er niet van kan ontdekken, wordt deze gezocht in de wraak of de luimen van de godheid of van iets anders dat de mens te machtig is.

De waarom-vraag is daarmee een religieuze vraag. 'Als we maar wisten waarom ons dit is overkomen, zouden we het wel kunnen dragen'. Vandaar dat allerlei religies, godsdiensten en religieachtige filosofische stelsels zich hebben laten verleiden om op de wáárom-vraag een dáárom-antwoord te geven.

In het Westen wordt de godsvraag in verband met het leed steeds dringender gesteld; vooral sinds 1755 (Lissabon) en daarna weer sinds 1945 (Auschwitz!). Waarom dan deze vraag niet in het eerste hoofdstuk?

Omdat we met elke doordenking ervan onmiddellijk aan de grenzen zitten van wat we met ons verstand nog kunnen bevatten. Omdat gebleken is dat bij het doordenken van deze vraag onmiddellijk de emoties hoog opblazen. Omdat gebleken is dat de vraag naar de hemel de aandacht vaak afleidt van het leven op aarde.

Maar – afgezien daarvan – is het een kernvraag: Waar was U God, toen de aarde schudde? Waar was U, toen Uw kinderen de gasovens werden ingestuurd?

Eigenlijk is de loskoppeling van de doe-vraag en de godsvraag onjuist. Het is zelfs mijn bezwaar tegen de mystiek dat ze zo vurig verlangt naar Het Verhevene en De Verhevene, dat de geringe en de nederige de kans lopen uit het gezicht te verdwijnen. God is zeker in de hemel, maar Hij ligt ook op straat. Daarom zijn we maar met de straat begonnen, want die ligt het meest voor de hand.

Ik durfde en kon dit boek alleen maar *beginnen* vanuit het hui-
veringwekkende antwoord dat in het visioen werd geopenbaard:
*Toen zag ik een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. De hemel en de
aarde van vroeger waren verdwenen; ook de zee bestond niet meer.
Ik zag dat God de heilige stad, een nieuw Jeruzalem uit de hemel
liet neerdalen. Ze was getooid als een bruid die zich voor haar man
heeft mooi gemaakt. Uit de richting van de troon hoorde ik iemand
luid zeggen: Nu heeft God zijn tent onder de mensen opgeslagen!
Hij zal bij hen wonen en zij zullen zijn volk zijn. God zelf zal met
hen zijn. Elke traan in hun ogen zal Hij drogen. De dood zal er niet
meer zijn; rouw, jammer en pijn zullen niet langer voorkomen. De
dingen van vroeger zijn voorbij. Hij die op de troon was gezeten, zei:
Ik maak alles nieuw ... Openb. 21:1-5.*

Maar zover zijn we nog niet. Het eschaton maakt het heden niet
overbodig, maar mogelijk. De vragen blijven. Wij laten er onze
gedachten over gaan.

2. De eerste klacht: eenzaamheid

Mensen met een groot, langdurig leed klagen er vaak over dat ze zo geïsoleerd zijn. Dat blijkt niet alleen een gevoel te zijn van ‘iedereen laat me in de steek’, maar ook een waarneembaar teruglopen van het aantal contacten. Als het lijden samenhangt met een plotselinge ramp, is er meestal de eerste tijd grote belangstelling. Al te snel echter gaat men weer over tot de orde van de dag en dan blijft de een na de ander weg. Op een enkele uitzondering na wordt dit als extra smartelijk ervaren en het is zelfs de eerste klacht die naar voren wordt geschoven als men wil uitleggen ‘hoe het ermee gaat’.

Dit isolement vindt men vanzelfsprekend allereerst bij hen die een zodanig verlies hebben geleden dat het aantal contacten automatisch wordt verminderd. Na een echtscheiding bijvoorbeeld raakt men doorgaans de aangetrouwde familie op den duur ook kwijt en bovendien nog een aantal vrienden en kennissen. Die hadden blijkbaar een persoonlijke band met de andere partner of ze waren vooral verbonden met het echtpaar als koppel. Weduwen en weduwnaren ervaren dit ook vaak. Verlies van werkkring door werkeloosheid, ziekte of ongeluk, verlies van functies in het verenigingsleven en pensionering hebben hetzelfde gevolg: er ontstaat een nieuwe toestand met een automatisch verlies aan menselijke contacten. Dat wordt ervaren als leed en is voorlopig onbeheersbaar; ‘iedereen laat me in de steek’.

In beperkt opzicht vertoont die toestand gelijkenis met die van een verhuizing of emigratie. Het verschil is dat daar de gevoelston anders is en dat het gemakkelijker is er ‘technisch’ wat

aan te doen. Maar soms lukt dat niet en dan ontstaat er heimwee.

Voor zover deze verklaring de feiten dekt, moet ze in het oog worden gehouden. Toch blijkt dat de 'eerste klacht' ook voorkomt bij mensen die geen verlies hebben geleden dat automatisch vermindering meebrengt van contacten. Ouders met een ernstig gehandicapt of ziek kind, mensen die ongewild ongehuwd of kinderloos blijven, mensen die worden gediscrimineerd of bedrogen, enz. – zij allen voelen zich vaak bovenal in de steek gelaten. 'Men mijdt ons alsof we de pest hebben!' Misschien is dat ook wel zo.

Opvallend is dat dit gevoel van isolement niet alleen voorkomt bij mensen die lijden. Ook zij die willen helpen, ervaren het. Hun klacht is dat ze kloppen, maar dat hen niet wordt opengedaan; dat ze worden ontlopen en op een afstand gehouden. Blijkbaar heeft leed een isolerende werking naar twee kanten. Ik ben niet van mening dat leed = isolement. De redenen daarvoor zullen nog worden overlegd. Ik ben wel van mening dat met verdriet alleen maar menselijk te leven is binnen gemeenschap.

Het zou voor de hand liggen om deze stelling hier toe te lichten en nader uit te werken. Toch lijkt het me beter aanvankelijk een omtrekkende beweging te maken en de 'eerste klacht' te gaan onderzoeken om te kijken of daarmee iets te doen is. *Wat beweegt gewone, aardige mensen om hun lijdende medemens in de steek te laten?* We zullen proberen daarover enige opheldering te verschaffen; ruwe schetsen worden het, waaraan men zich kan spiegelen om te zien of men er zichzelf in herkent en om zich daarna af te vragen of het niet beter zou zijn zich anders te gaan gedragen.

'Ik denk dat iedereen overal een beetje op lijkt', verzuchtte een beminnelijk mens, toen ik de schetsen voorlegde. 'Maar welke trekken kun en wil je bij jezelf veranderen?', vroeg ik. Dat is namelijk de kwestie.

De tweede serie schetsen brengt de factoren in beeld waardoor lijdende mensen de deur dichthouden als er op wordt geklopt. Ze weten misschien niet eens dat ze dat doen en enig zelfonderzoek zal voor hen dus ook geen kwaad kunnen.

Mogelijke beweegredenen om lijdende mensen in de steek te laten

Een lijdend mens is geen opwekkend gezelschap.

‘Er is al genoeg ellende in de wereld; iedereen heeft zo zijn eigen narigheid en een mens wil ook wel eens iets anders dan kommer en kwel!’ Dat klinkt hard en egoïstisch, maar misschien zit er soms een ondertoon in van *zelfbescherming*. Niet iedereen voelt zich overal tegen opgewassen en soms is men bang dat het eigen leed, waaraan men nauwelijks is gewend (zie blz. 63) weer wordt geactiveerd. Dan blijft men maar liever weg.

Maar iets anders mag ook niet ongenoemd blijven. Dat is de vrees voor het stank-voor-dank-effect (zie blz. 121).

‘Een van de dingen die je nooit echt worden vergeven is als je iemand met veel moeite uit de narigheid haalt. Op die manier verlies je zelfs je beste vrienden. Je kunt je dus beter nergens mee bemoeien.’

Dat is een bittere uitspraak en in zijn algemeenheid onwaar. Maar soms schijnt er iets in te zitten. We komen hierop terug.

Zelfbescherming kent vele vormen. Iemand ontlopen is de meest voorkomende. Een andere is het zgn. tegen-klagen, de ik-ben-ook-zielig-methode. Een vrouw die pas weduwe is geworden, belt in haar eenzaamheid maar eens een goede vriendin op, maar die kan dat helemaal niet aan en beschermt zichzelf door onmiddellijk een klaagverhaal op te hangen over haar echtgenoot die 's avonds altijd zo moe is en nooit mee wil naar de bioscoop en... – een half uur lang, als een rookgordijn om achter weg te kruipen.

Egoïsme is in zijn ergste vorm een uiting van een beperkt zelfbewustzijn. Met de dingen, de planten, de dieren, medemensen en eventueel zelfs met God wordt wel gerekend, maar uitsluitend met de bedoeling dat het Ik (ego) er beter van wordt. Dat er belangen zijn die daar boven uit stijgen, wordt niet beseft. De grens tussen zelfbescherming en egoïsme is vliesdun. Er wordt zelfs wel ontkend dat er een grens zou bestaan, maar dat is onjuist en onrechtvaardig. Niet iedereen is overal tegen opgewassen en soms is niemand en niets er bij gebaat als men zichzelf nodeloos van streek maakt.

‘Kan ik, mag ik, moet ik?’ Als dit soort vragen een rol spelen is er geen sprake van egoïsme, hoewel ook dan verkeerde beslissingen niet zijn uitgesloten.

Als levenshouding is het egoïsme op het ogenblik wat in de mode. Aandacht voor jezelf, opkomen voor jezelf, lekker bezig zijn met jezelf – het zijn zo van die kreten die het prima doen en waarvan de reclame dus graag gebruik maakt.

Mensen met sterk egoïstische trekken zijn niet zulke goede troosters. Als er eer te behalen is (‘Kijk mij eens goed doen’) maken ze zich wel druk, maar als er geen gewin is, haken ze snel weer af, met een prima smoesje.

Als derde reden kan *achteloosheid* worden genoemd. De achteloze weet wel dat er nodig eens aandacht moet worden geschonken aan zijn lijdende vriend of vriendin. Hij kan het wel, hij wil het wel, maar het komt er gewoon niet van. Er komt iets tussen, hij is druk met eigen zorgen en de ene week na de andere gaat voorbij. ‘Eigenlijk zouden we...’ Maar met een vaag schuldgevoel op de achtergrond wordt gemakkelijk vergeten wat zo serieus was voorgenomen. Bijna iedereen heeft de neiging om moeilijke taken voor zich uit te schuiven en daarna te vergeten. ‘Nu is het te laat. Nou ja, we kunnen ook niet overal aan denken.’ Dat is waar.

Achteloosheid uit zich soms in het er zich van afmaken met een gemakkelijk advies. ‘Je zou eens met vakantie moeten, daar zou je van opknappen.’ ‘Maar ik ben net terug.’ ‘O ja? Nou, dan moet je maar weer hard aan het werk. Dan zal het wel beter gaan.’

Vlak naast de achteloosheid ligt de *oppervlakkigheid*.

Ieder mens heeft maar een beperkt opnamevermogen voor de ellende van anderen. Op een gegeven moment dringt die niet meer door tot de diepte van het hart. Nu zijn er mensen die nauwelijks enige diepgang hebben. Ze kennen geen diepgaande gevoelens van vreugde, verdriet, liefde, bewondering, verbondenheid en verlatenheid. Zulke bewegingen raken hen wel, misschien ook wel hevig, maar niet diep en langdurig. En ze nemen aan dat iedereen is zoals zij zelf. Neem het hen eens kwalijk; het zijn beste mensen om mee om te gaan op een afstand; gauw tevreden, gelijkmatig van humeur

en niet gemakkelijk kapot te krijgen. ‘Het is niet anders, het leven gaat verder’, is een van hun geliefde uitdrukkingen. Ja, het leven gaat verder, maar als iemand door verdriet is overmand, staat de tijd stil.

Als vijfde reden kan *schroom* worden genoemd – gêne, verlegenheid, schaamte. Zij die daar last van hebben, zijn de slechtste troosters niet. Aan het ongeluk van de ander ontdekken ze hoe bevoordeeld ze zelf zijn. En nu schamen ze zich en blijven weg.

Wel zijn ze voortdurend in gedachten en misschien in gebed met het leed van de ander bezig. Ze liggen er wakker van en praten er met elkaar bewogen over. Maar ze ontwijken de lijdende. Soms lopen ze uren in haar straat heen en weer om dan onverrichter zake naar huis te gaan met een hekel aan zichzelf. Wat kan er toch achter die schroom zitten, behalve dan het besef een bevoordeeld mens te zijn?

Eerbied? Misschien; bij een groot leed wendt men het hoofd af en wordt er op de tenen gelopen en fluisterend gesproken. Verlegenheid kan het ook zijn. Men weet niet goed wat te doen en te zeggen en geneert zich voor gestuntel en gestamel.

Er is in onze samenleving een tekort ontstaan aan bruikbare, voorgeschreven gedragsregels voor moeilijke situaties. Die vormen zijn bijna allemaal als stijf en plichtmatig overboord gezet, toen men sterk geloofde in de Vrije Expressie. Voor sommigen betekende dat een bevrijding, omdat ze nu konden doen en laten wat hun hart hen ingaf. Voor anderen was dat een veel te moeilijke opgave. Die blijven weg, nu de steun van eenvoudige gedragsregels hen is onthouden.

Verder was er vroeger in kringen van protestantse kerkmensen een soort gelegenheidstaal, die men kon gebruiken als men lijdende medemensen opzocht. Die taal was een mengsel van bijbelteksten, geliefde vaste uitdrukkingen en woorden van veel gelezen vrome schrijvers. In moeilijke situaties van dood en andere ellende kon men er doeltreffend gebruik van maken – juist omdat de dingen vaak niet bij de naam werden genoemd, maar indirect aangeduid. Deze gelegenheidstaal raakte versleten en is niet vernieuwd. Als

‘Tale Kanaäns’ is ze vaak het doelwit van grappenmakers. Op een enkele uitzondering na wordt ze nu niet meer gebruikt. Het gevolg is dat veel mensen in verlegenheid raken en niet meer weten wat ze moeten zeggen in dramatische omstandigheden. Dus blijven ze maar liever weg.

Ook vermeende onmacht kan schroom tot gevolg hebben. In onze samenleving vinden we dat alle problemen kunnen worden opgelost door een juiste technische aanpak. Geen probleem zo groot, of er is wel een programma voor! Als iemand niet ziet wat hij kan bijdragen tot de oplossing van het probleem, vindt hij al gauw dat het maar beter is uit de buurt te blijven. ‘Ik kan er toch niets aan doen.’

Oppervlakkigen hebben van dit soort onmachtsgevoelens weinig last. Ze geven vrolijk onuitvoerbare adviezen en gaan dan weer over tot de orde van de dag. Maar mensen met enige diepgang worden vaak gehinderd door hun ‘technisch’ lege handen. Het ontgaat hen dat hun onmacht vermeend is en dat er helemaal geen technisch advies van hen wordt verwacht.

De diepst liggende reden waarom mensen met verdriet worden gemeden, is van *magische aard*.

In de voorgaande gevallen ging het om het afweren, om het buiten de deur houden van ellende van de *ander*, om allerlei redenen. Maar bij de magische weerzin ligt dat anders. Als een ellendige op me afkomt, kan ik hem niet afweren of ontwijken, want in hem kom ik *mezelf* tegen. Ik ben die treurende, stervende, eenzame, mismaakte. Ik ontmoet mezelf, zoals ik zou kunnen zijn, zoals ik *bén* in mijn vergeten angstdromen. Daarvan gruw ik, dat wekt een diepe weerzin in me op. Het is beter uit de buurt te blijven.

Jaren geleden werd een groepje a.s. onderwijsmensen rondgeleid in een inrichting voor diep-zwakzinnigen. De studenten waren zeer geïnteresseerd en maakten ijverig aantekeningen over de verschillende typen zwakzinnigheid, de oorzaken en de manier

waarop men met deze mensen diende om te gaan. Tot de rondleider stil hield bij een bed waarop een jonge vrouw lag vastgebonden. Ze had een afzichtelijk voorkomen, knarsetandde voortdurend en stootte grommende geluiden uit. De rondleider was een aardige man, maar hij leed aan een zekere beroepsblindheid. 'Zie hier', zei hij opgewekt, 'dit is een collega van jullie. Net na het behalen van de onderwijsakte, heeft ze een ongeluk gehad met haar bromfiets.'

Het is niet bekend wat er kan doordringen tot zelfbewustzijn dat beperkt is door zwaar hersenletsel. Waarschijnlijk meer dan we vermoeden. De jonge vrouw keek de bezoekers aan en probeerde te glimlachen. Zo kwam het tenminste over.

Toen was het ineens geen interessante excursie meer. De jongelui waren zichzelf tegengekomen – afzichtelijk en grommend. En de magische weerzin, die ze zo keurig op een afstand hadden gehouden, beving hen. Sommigen werden onpasselijk, anderen angstig of kwaad. Maar niet allemaal. Er waren er ook die naar de jonge vrouw toegingen en haar hand vastpaktten. Zij werden niet bevangen door weerzin, maar bewogen door ontferming; dat kan blijkbaar ook.

Factoren die de lijdende mens kunnen vervreemden van zijn omgeving

Het gedrag van lijdende mensen wordt vaak gekenmerkt door *onduidelijkheid*. Je komt er moeilijk achter wat ze precies willen. 'Kom me toch eens opzoeken', zeggen ze, maar als je vraagt wanneer het schikt, blijkt het eigenlijk nooit te kunnen.

Deze onduidelijkheid is niet verwonderlijk. De lijdende mens weet vaak niet wat zij wil en hoe zij verder moet. Het leven zelf is haar onduidelijk en dus is het te verwachten dat haar gedrag onduidelijk is. Maar lastig is het wel en het zou geen kwaad kunnen als lijdenden zichzelf wat dit betreft eens aanpakten. Aannemen dat je familieleden en vrienden 'toch wel kunnen nagaan, dat op een dag als vandaag...' is meestal teveel gevraagd. Wie iets van anderen verwacht, moet dat duidelijk laten weten.